Keith Ward

Din Tehlikeli midir?

Çeviri: Egemen Kurtoğlu

TİMAŞ

Tartışmanın Konusu

Din tehlikeli bir şey midir? Faydadan çok zararı mı vardır? Kötülüğün aracı, hatta Profesör Richard Dawkins'in sunduğu bir televizyon programının adında da geçtiği üzre "tüm kötülüklerin kaynağı" mıdır? Ya da Poly Toynbee'nin (dine karşı takıntı düzeyinde antipatisi olduğu görülen oldukça nitelikli bir İngiliz gazetesi) *Guardian*'da yazdığı gibi; terör ve şiddete yol açtığı, çocukların zihnini iğdiş ettiği için korkmamız ve mücadele etmemiz gereken bir şey midir?

Hemen söylemeliyim ki bu tür iddiaları absürt buluyorum. Daha fenası, bu iddialarda bulunan kişilerin elimizdeki tarihsel, psikolojik, sosyolojik ve felsefi delilleri göz ardı ettiğini düşünüyorum. Bu insanlar meseleyi titiz bir şekilde ele almayı reddediyor ve analiz yerine retoriğe başvuruyorlar. Oysa ilginç olan, tam da dindarları yapmakla suçladıkları şeyin bu olmasıdır. Bence bu tutumda açıklanması gereken bir şeyler var.

Fakat ben bu kitapta din karşıtlarının psikolojilerini incelemeye çalışmayacağım. Sadece mevzubahis soruya odaklanacağım: Din faydadan çok zarara mı yol açar? Bunu incelerken de tarih, sosyoloji ve psikoloji gibi alanlardan elde edilen mevcut delillere bakacağım. Varacağım sonuç ise dinin biraz zarar biraz da fayda verdiği olacak. Bununla birlikte söz konusu delillerle karşılaşan insanlar muhtemelen, dinin zarardan çok daha fazla faydası olduğuna ve

herhangi bir din olmaksızın çok daha kötü bir tür olacağımız noktasında uzlaşmaya varacaklardır. Ben bu noktada biraz daha ileriye gidip eğer insanların umut dolu bir gelecekleri olacaksa bazı dinlerin var olması gerektiğini iddia edeceğim. Kuşkusuz tüm dinler aynı değildir. Hangi dini seçeceğimiz ve bulabileceğimiz en yetkin teorik ve ahlaki standartlara sahip dini seçmemiz gerektiği meselesi de oldukça mühimdir. Fakat ben bu bağlamda çok fazla propaganda yapmaktan kaçınıp genel olarak delillerin kendisini konuşturmaya çalışacağım.

O Halde Din Nedir?

Bu soruyu cevaplamaya, içerdiği oldukça tartışmalı olan iki kavrama vurgu yaparak başlayacağım – 'din' ve 'tehlike'. Mesela bir üniversiteye gitseniz ve din hakkında bir ders seçseniz, muhtemelen size anlatılacak ilk şey, mutlak manada 'din' diye bir şeyden bahsedilemeyeceği olacaktır. Kuşkusuz pek çok din vardır fakat aslında onların her biri diğerinden apayrı dinlerdir. Hatta din olduklarını reddetmelerine karşın pek çok da inanç sistemi vardır. Söz gelimi, komünizm bir din midir? Ya da futbol? Yahut bilimcilik? Hasılı, biz bir şeyin din olduğuna nasıl karar veriyoruz?

Londra Üniversitesinde din felsefesi ve tarihi alanında profesör olarak çalıştığım günlerden birinde İngiliz bir avukat 'din'in tanımını yapmam için bana danışmıştı. Bunun sebebi, İngiliz hukukuna göre, eğer (tüzel kişilik olarak) siz bir din iseniz vergi mükellefiyetinden muaf olabilmenizdi. Wapping bölgesindeki yarı-müstakil evlerde toplananlar da dahil olmak üzere tüm sosyal kulüpler bu imtiyazdan yararlanabilmek adına din olduğu iddiasını taşıyorlardı. Bu yüzden yetkililer de bir yapının din olup olmadığının nasıl belirleneceğini bulmak istemişlerdi.

İtiraf etmek gerekirse, o günlerde bir tanım bulamamıştım, en azından bir hukukçuyu tatmin edecek bir tanım. Elbette 'Muh-

tasar Oxford İngilizce Sözlüğü'nün yaptığı gibi dini, "itaat, tazim ve ibadet edilmeyi gerektiren insanüstü güç ya da güçlere dair bir inanç; ya da bilhassa maddi ve manevi yetkinleşmenin aracı olan bir yaşam kılavuzuna dair inanç" olarak tanımlayabilirsiniz.

Fakat bu kadar uzun bir tanımı kabul ederseniz size epey maliyet çıkaracağını bilirsiniz. Mesela bu tanımın "insanüstü bir güce inanç" kısmı, Kripton gezegeninde var olduğunu düşündüğümüz insanüstü bir uzaylı formuna inanmayı, hatta Süpermen'e inanmayı dahi içerecektir. Nitekim ben bazı ateistlerin de dini böyle bir şey zannettiklerinden kuşku duyuyorum. Yine, bu tanımın "maddi ve manevi yetkinleşmenin aracı olan bir yaşam kılavuzu" kısmını düşünürsek, İşçi Partisi Tüzüğü için de gayet uygun düştüğü görülür. Dolayısıyla böyle bir tanımdan hareket edince, İşçi Partisi üyeliği ile Süpermen'in varlığına dair güçlü bir inancın kombinasyonu, bir din olmanın gereklerini kusursuz şekilde karşılayacaktır.

Buradaki problem, (ilk antropolojistlerden E. B. Tylor'ın 'spiritüel varlıklara inanç' tanımında olduğu gibi) kısa ve gevşek bir tanım yaptığınızda Budizm gibi din olduğu açık olan yapıları dışarıda bırakmanızdır. Fakat buna karşın ('maddi ve manevi yetkinleşmenin aracı olan bir yaşam kılavuzuna dair inanç' gibi) uzun ve açık bir tanım yaptığınızda da okul-dışı bazı kurslara katılmak dahil olmak üzre hemen hiçbir şeyi tanımın dışında bırakamamanızdır.

Dinin ne olduğunu bilmiyorsanız, onun tehlikeli olup olmadığına karar vermeniz oldukça zorlaşabilir. Söz gelimi, İşçi Partisi'ni sevmezken Süpermen'i sevebilirsiniz. Buradaki tehlike şudur; yalnızca sevmediğiniz şeyleri seçip ona 'din' adını verebilirsiniz. Buna mukabil, size katılmayan insanlar da sevdikleri şeyleri seçip bunlara 'din' adını verebilirler. Nihayetinde temel terimler üzerinde uzlaşılmadığı için bu tartışma kısır kalacaktır.

Açık şekilde din olarak isimlendirebileceğimiz çok farklı türde yapı vardır. Dinler, insan ırkının tarihini geriye götürebildiğimiz kadar geçmişte ve bilebildiğimiz kadarıyla hemen her toplumda bulunduğu için kültürlerin çokluğu kadar farklı sayıda din bulunmaktadır. Bunlar, içlerinde var olduğu bu kültürlerin gelişimindeki bütün farklı aşamaları yansıtacaktır. Bu nedenle tüm bu gelişim aşamalarında ve bütün farklı türleriyle dinlerin tehlikeli olduğunu söylemek imkânsızdır. Hepimizin bildiği gibi, insan yaşamı nihayetinde onulmazdır ve bütün kültürler ahlaken kusurlara sahiptir. Hepsi kolayca zulme ve baskıya meyledebilir ve yine her biri başka birileri için tehlikeli addedilir.

Fakat tüm bunlar, bizi cevaba ulaştıracak izahlar değildir ve insan yaşamı için gerçek tehlikenin ne olduğu ile bu tehlikelerden en iyi şekilde nasıl kaçınabileceğimiz konusunda bize yardımcı olmazlar. Ancak yine de burada olumsuz bir yöne temas edilmiştir. Eğer insan toplulukları gelişmiş ve genellikle de birbirleriyle büyük ölçüde uzlaşmaz farklı biçimler almışsa, bu toplulukların dinleri de gelişim ve farklılığa açık olacaktır.

İlk Dinlere İlişkin Araştırmalar

Din karşıtlarının retoriğe dayalı yöntemlerinden birisi, dinlerin en ilkel ya da kâmil olmayan formlarını alıp bunu dinin hakikati ve tanımı olarak sunmalarıdır. Edward Tylor, Sir James Frazer ve Emile Durkheim gibi 19.yy'ın sonu ve 20.yy'ın başlarındaki ilk antropolojistlerden pek çoğunun yöntemi budur. Onlar, dinin hakikatinin ancak en 'ilkel' formlarının araştırılması yoluyla keşfedilebileceğini ileri sürmüşlerdir. (Muhtemelen dinlerin başlangıcının yüz binlerce yıl önce olmasından dolayı) Halihazırda dinin başlangıcına dair hiçbir delil olmaması, araştırmacıları bu konuda keskin iddialarda bulunmaktan alıkoymamıştır. Bu kesin-

lik iddialarını mevcut delillerin sayısı ile karşılaştırdığımızda ters orantı ortaya çıkar.

Nihayetinde tüm bu akademik fantezilerin sonucu olarak, din, artık batıl sayılan ve uzun süredir yerini bilimin (ya da Durkheim örneğinde sosyal teorinin) aldığı oldukça ilkel bir olguya dönüşmüştür.

Oxfordlu antropolojist Evans Pritchard, *Theories of Primitive Religion*[1] adlı kusursuz çalışmasında tüm bu güvenilmez, kritik edilmemiş ve delil olmayan şeyler üzerine bina edilmiş akademik fantezilerin işe yaramazlığını ortaya koymuştur.

Ne yazık ki bazı yazarlar henüz bunu fark etmiş değildir. Bu yüzdendir ki Daniel Dennett, son eserlerinden biri olan *Breaking the Spell*'de[2] akademisyenleri, bizleri dinin bilimsel incelemesinden ve bütünüyle eleştirel bir din araştırmasına kalkışmaktan alıkoyan 'büyü'yü bozmaya (break the spell) davet etmektedir. Anlaşılan o ki Dennett, sözünü ettiği büyünün E. B. Taylor'ın Oxford Üniversitesi Antropoloji bölümüne hoca olarak atandığı 1884 gibi çok eski bir tarihte bozulmuş olduğunun farkında değil. Hem Tylor hem de *The Golden Bough*'un[3] yazarı olan Sir James Frazer din fenomenini bütünüyle bilimsel (yani, antropolojik) bir bakış açısından incelemeye koyulurlar. Nihayetinde her ikisi de dini inancı, köhnemiş bir batıl kabul olarak değerlendirirler ve böylece, Dennett'in bilimsel bir din incelemesi için dinin mutlak anlamda doğal bir fenomen olarak kabul edilmesi gerektiği tezine mükemmel biçimde uygun düşerler.

Antropoloji o sıralarda henüz emekleme evresindeydi, nitekim artık çok daha malumat sahibi çağdaş din antropolojisi çalışanlar böylesi bir teklife büyük ölçüde şüpheyle yaklaşıyorlar. Zira bu teklifin en büyük problemi, (Tanrı gibi doğa ve fizik üstü) tüm dini inançların yanlış ve değersiz olduğu varsayımıyla işe başlamasıdır. Doğal olarak böyle bir tavrın tarafsız olması ve dini inançlara karşı

anlayışlı bir yaklaşımı teşvik etmesi pek olası değildir. Bilakis böyle bir bakış tüm inançlı insanları kandırılmış, hatta zihinsel olarak kusurlu ve eksik görmeye varır.

Böylesi güçlü bir önyargıyla hareket etmek salim bir bilimsel araştırmaya girişmek için uygun bir yol değildir. İnsanların kendi inançları hakkındaki söylemlerine ve onları savunma adına verdikleri izahlara çok daha fazla ilgi göstermemiz gerekir. Fakat, gerçeğin araştırılması hususunda böyle tarafsız bir çaba Tylor ve Frazer'ın programlarının bir parçası olmamıştır. Dini inançların yanlış olduğunu varsayıyorlar ve bu yüzden onları savuşturarak izah etmek dışında açıklama gereklilikleri olmadığını düşünüyorlardı. Argümanları oldukça basitti. Din, insanlığın tarih-öncesi zamanlarında ortaya çıkmıştı ve o zamanlar insanlık çok ilkel ve batıl inançlarla çevrili bir haldeydi. Dolayısıyla dini inançlar ilkel ve bağnaz çağlardan kalma şeylerdi. Muhtemelen evrimsel psikolojiden haberleri olsaydı, dini inançların o dönemde evrimsel adaptasyona olanak sağladığını ve bizlere genetik olarak yerleştiğini söylerlerdi. Fakat artık dinler hayatta kalma araçları olmadığı için onların irrasyonel olduklarını anlayabiliyoruz. Nitekim sağduyu sahibi herhangi bir insanda artık bu inançların yerini makul bilimsel inançlar almıştır.

Ancak ne yazık ki bu basit önerme bütünüyle yanlıştır, zira iki büyük hataya dayanır: Bu hataların ilki, dinin doğasının, onun ilk örnekleriyle özdeş olduğunu, ikincisi de ilk insanların dini inançlarının ne olduğunu bildiğimiz yargısıdır.

Bu nedenle Dennett, ilk insanların, dini inançlarını literal olarak düşündüklerini bize söylerken hiç tereddüt etmez. Ona göre bu ilk insanlar, bulutları hareket ettiren ve yağmuru yağdıran görünmez şahısların var olduğunu düşünüyorlardı. Herhalde Dennett, binler hatta yüz binlerce yıl önce yaşamış insanların zihnine erişmek için mucizevi bir yol bulmuş olsa gerek. Oysa çoğumuz

bu ön-insanımsı varlıkların düşüncelerini bilmenin mümkün olmadığının farkındayızdır. Ayrıca Dennet bize, ilk dini inanç biçiminin animizm olduğunu söyler: -ağaçlar, bulutlar, nehirler gibi- dünyada var olan her şeyin gayesi ve duyguları olduğuna dair doğal fakat çocuksu bir sanrı. Daha sonra bu inanç, basitçe, tek bir mutlak kudret sahibi Tanrı anlayışının çatışma halindeki pek çok ruhu kabul etmekten daha iş görür olması sebebiyle teizme evrilmiştir. Elbette böyle de olabilir fakat nihayetinde Dennett'in bu sözleri bilimsel midir? Doğrulanıp yanlışlanabilirler mi? Daha ziyade hiçbir delile dayanmayan pür bir spekülasyondan ibaret gibi duruyor: Evrene dair yaygın kabuller ve materyalist bir felsefi perspektiften bakıldığında bizi cezbedecek hoş bir kurgu.

Literal Okuma

İnanç sahibi ilk insanların herhangi bir konuyu oldukça literal değerlendirdiğine ve dolayısıyla metaforların çok sonraki kompleks işlemler olduğuna yönelik yargı çok yanıltıcı olabilir. Herhangi bir şey yazıya geçirilmeden önce, muhtemelen yüz binlerce yıl önce yaşamış ilk inanç sahibi insanların Tanrı'yı literal bir anlamda düşündüklerine dair ne gibi bir delilimiz var? Doğrusu böyle bir delil yok. Elbette onların literalist olmadıklarına dair de bir delile sahip değiliz. Aslında basit gerçek şu: bu insanların dini fikirlerini nasıl yorumladıklarını bilme imkânımız bulunmuyor. Görünüşe bakılırsa ilk dini inançlara dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz.

Bütünüyle bilimsel bir perspektiften bakıldığında, sürdürmemiz gereken tek şey, mezar nesneleri ve arkeolojik kalıntıları araştırmaktır. Yine, teknolojik ilkelliklerinden dolayı ilk insanlara daha çok benzeyebileceğini düşündüğümüz bazı günümüz kabilelerini de inceleyebiliriz. Ya da insanların asırlarca çocuksu düşüncelere sahip olduğu bir evreden olgunlaşarak evrildiği varsayımına dayanarak çocuk gelişimini gözlemleyebiliriz. Fakat yine

de arkeolojik kalıntılar, bize bu kalıntıların o insanlar tarafından nasıl yorumlandıklarını söylemekten aciz kalacaktır.

Söz gelimi, (milattan önce yaklaşık 20.000 yılına tarihlendirilen) *Willendorf Venüs* heykeli neyi temsil ediyor? İlkel bir orta sayfa Playboy mankeni olabilir mi? Ya da herhangi bir insan bu heykeli gördüğünde, bir dağın tepesinde yaşayan bazı şişman tanrıçaların gerçek bir temsili olduğunu mu düşünüyordu? Yoksa o, belirli bir nesneden ziyade bazı güçlü psikolojik etkileri sembolize eden bir doğurganlık sembolü müydü? Bunu ne şimdi biliyoruz ne de gelecekte bilmemiz mümkün.

Mesela Hindistan'da olduğu gibi Tanrı figürleri kullanan bugünkü toplumlara baktığımızda, antropolojistler, bu figürlere tapan insanların 'bu tanrıların gerçek olduğunu düşünüyor musun' sorusu karşısında genellikle şaşkınlığa uğradıklarını görürler. Böyle bakıldığında sanki literalizm hiç var olmamış gibi görünüyor. Bunlar yalnızca tanrıların temsil biçimleridir ve insanlar söz konusu temsil geleneklerinin zamanla geliştiğinin farkındadırlar.

Bu soru biraz, duvarında İsa portresi olan modern bir Hıristiyan'a, 'Gerçekten İsa'nın böyle göründüğünü mü düşünüyorsun?' diye sormaya benziyor. Elbette bazıları bu soruya evet diyecektir ama bu aslında çoğunlukla hayır demek istemedikleri içindir. Bununla birlikte çoğu insan İsa'nın nasıl göründüğüne dair bir fikrimizin olmadığının farkındadır. Bazı tasvirler Hıristiyan tahayyülünde yerleşiklik kazanmıştır, hepsi bu. Bu tasvirler çok fazla işlenmişse, muhtemelen dini adanmışlığa yardımcı olmalarıyla ilgilidir ve Hıristiyanları ibadetlerde kullanabilecekleri bir tasvir çizmeye iten de budur. Fakat her halükârda onları fotoğraf gibi literal temsiller olarak düşünmek yanlış olacaktır. Bir diğer ifadeyle, bu temsiller literal ele alındığı takdirde aslında yanıltıcıdırlar. Eğer bu tasvirler, bazı popüler resimlerde olduğu gibi, bize İsa'nın beyaz bir Amerikalı erkek gibi olduğunu düşündürüyorsa

kesinlikle yanıltıcıdırlar. Zira İsa Ortadoğulu bir Sami idi. Yani muhtemelen daha çok bir Arap gibi görünüyordu. Dolayısıyla bilgili bir mümin, böyle bir tasviri kullanabilir ama o tasviri kullanırken aslında tasvirin ötesine geçen bir amaca gitmeye hazırlandığımızı da bilir.

Şimdi tekrar antik insanlara dönersek, gerçekten onların hepsinin uzak ormanlarda yaşayan ve çocuk sahibi olmalarına yardım edecek şişman kadınların varlığına inandıklarını mı düşünmemiz gerekiyor? Ya da günümüz dünyasında, ilk insanlardan yüz binlerce yıl sonra yaşayan kabile toplumlarının, ilk insanların neye inandığı konusunda doğru bir ölçü olduğunu kabul etmemiz mi isteniyor?

Bir dönem, söz gelimi Emile Durkheim'da olduğu gibi, teknolojileri çok ilkel olduğu için ilk insanlara en yakın grubun Avustralya Aborijinleri olduğunu düşünmek modaydı. Ancak Durkheim'ın Aborijin dini hakkında (Spenser ve Gillen gibi antropolojistlerin erken dönem çalışmalarına bağlı olarak) bildiklerinin yanlış olduğu ortaya çıktı ve şu anda sosyoloji alanında çalışan Aborijin kökenli Avustralyalılar Aborijin dini hakkında çok daha yetkin bilgiler sunuyorlar. Giriş mahiyetinde söylersek, Aborijin dinsel sanatı sembolizmle doludur fakat bunlar asla literal temsiller değildir. Ancak asıl soru şudur: İnsanların literal bir anlayıştan sembolik yorumlara geçiş yaptığını düşündürecek deliller nelerdir?

İnsanlar evrim geçirdilerse, insan zihninin yüz binlerce yıl önce en azından şimdiye nazaran daha az gelişmiş olduğu doğru olacaktır. Fakat bu onların daha literal bir anlayış sahibi oldukları anlamına mı gelir? Belki de literal anlayış daha geç bir gelişimdir ve bu eserlerin temsil ettiği şeyin literal-gerçek bir karşılığı olduğu düşüncesi -hatta bizzat 'literallik'in kendisi-, insanlar bilimsel ve analitik soruşturmaya başladığında geliştirilmiştir.

'Literal doğruluk' takıntısının kendisi belki de bilimsel bakış açısının ve yalnızca literal doğruların doğru olduğu inancının bir

ürünüdür. Oysa psikiyatride, aşırı literallik ve metaforları anlama becerisinin noksanlığı genellikle psikotik bir hastalığın belirtisidir. Nitekim bilimde dahi, mesela elektriğin kablolarda 'aktığını' ya da elektronların Hilbert uzayındaki olasılık 'dalgaları' olduğunu söylediğimiz durumlarda olduğu gibi, metaforlarla düşünmeyi öğrenmek zorundayız. Metaforlar özellikle insan kişiliği ve duygularının kompleks tabiatı söz konusu olduğunda düşünmenin zaruri öğesidir. Metaforik düşünce insan zihninin derinlerine dek kökleşmiştir. Bu yüzden ilkel insanların düşünme biçiminin literal olmaktan ziyade metaforik olması olasıdır.

Dini Düşüncelerin Gelişimi

Çocukların gelişim biçimlerine baktığımızda, erken yaşlarında, canavarların çekmecelere sığabildiği, süpürgelerin peri değnekleri olarak düşünüldüğü ve yetişkinlerin tabii nedensel ilişkilere bağlı olarak gerçekleşen eylemlerinin büyülü bağlantılarla doldurulduğu oldukça güçlü bir hayal gücüne sahip oldukları görülür. Bir çocuğun dünyası çok az literallik içerir. Bilakis, olgu ile hayalin, düş gücüyle gözlemin sıkı şekilde iç içe geçtiği bir 'büyülü gerçeklik'in (magic realism) dünyasıdır.

Böylesi bir dünyada duygular ve ruhsal haller sistematik bir biçimde olmasa da dış dünyanın gerçekliğine kolayca geçirilebilir. Çocukluk dönemi inançlarını 'literal' olarak adlandırmak bütünüyle anakronistik olur gibi görünüyor. Aksine bu dünyada olgu ile hayalin ayırdı epey zordur ve düşsel gerçeklikler gözleme dayalı olgular kadar gerçektir.

Bu noktada bir ateist keyiflenip şunu diyebilir, 'Doğru, küçük çocuklar literalist değildirler ama düşlerini dış dünyaya yansıtırlar. Tanrı da tam olarak budur -dış dünyaya yansıtılmış bir düş.'

Bana göre dine iman eden insanlar belli ölçüde bunu kabul etmelidirler. Tanrı'ya ilişkin fikirler hayale dayalı yansıtmalardır.

Tanrı fikri (dikkat edin, bizim Tanrı'ya dair düşüncemizden bahsediyorum, bizzat Tanrı'dan değil) dış dünyada algılanan bir şey değil, hayal gücü aracılığıyla yapılan bir inşadır. Bir inşa olmasının sebebi, tüm imajların ötesinde bulunan bir gerçekliğin tasvirini yapmaya çalışmasından kaynaklanır. Asıl mesele, bu inşanın gerçeklikte herhangi bir zemini olmayan bir inşa mı yoksa tam aksine objektif gerçekliğin bir tür tasvirini mi yapmaya çalıştığıdır.

Matematiği düşünün mesela. Matematik, tam olarak insan düşüncesinin bir kurgusudur. Hatta iyi bir matematikçi olmak için hayli yüksek bir hayal gücü gerekir. Fakat iyi bir matematikçi aynı zamanda matematiğin yalnızca icat edilmiş bir şey olmadığına inanır: Onlar yalnızca objektif doğruları keşfediyorlardır -fakat bu keşifleri, mümkün olduğunca yaratıcı bir şekilde, hayal gücünü kullanarak yaparlar. Akli bir hayal, duyular tarafından idrak edilemeyen bir gerçekliğe erişimin aracı olabilir. Nitekim pek çok matematikçi için durum tam olarak böyledir.

Bu yüzden dinde de duyular tarafından idrak edilmeyen bir gerçekliğe erişimi sağlayan akli hayal gücünün uygun bir formu var olabilir. Ne ki, 19.yy'da dine dair bilimsel araştırma yapan kişiler böylesi duyular-üstü bir gerçekliğin var olduğuna inanmıyorlardı. Humecu empiristler olarak onlar, insanın geçerli bilgilerinin, tümüyle duyu deneyiminin nesneleriyle sınırlı ve onlara dayanmak zorunda olduğunu düşünüyorlardı. Bu, doğası gereği Tanrı ve spiritüel varlıkları dışlamaktadır. Fakat biz aynı zamanda bu kabulün, matematiği, kuantum fiziğini, nesnel ahlaki doğruları ve hatta bilinç sahibi diğer insanların varlığı da dahil olmak üzere pek çok başka şeyi dışladığını düşünüyoruz. Ancak her ne olursa olsun sonuç şu ki, bu araştırmacılar, dini, bilimsel olmaktan ziyade felsefi bakış açılarının gereği olarak yanılsama ve kuruntulara dayanan bir şey olarak görüyorlardı.

İnancın bir yanılsamaya dayandığı kabul edildiği takdirde bu yanılsamanın nasıl ortaya çıktığını izah etmeleri gerekiyordu. Dinin kaynağına ilişkin popüler teorilerden birisi, sebeplik teorisiydi: İlk insanlar nesnelerin neden var olduklarını, gök gürültüsünün ve şimşeğin oluş sebebini ya da bitkilerin niçin bahar aylarında büyüdüğünü açıklamak için Tanrı'yı icat etmişlerdi. Din, oldukça ilkel bir bilim türüydü.

Fakat bugünkü dini inançlara bakarsak, dinler yalnızca ve hatta asli işlevleri bakımından, şeylerin niçin öyle olduklarını izah etme aracı değildir. Teselli, ilham ve motivasyon amacıyla kullanılırlar ama açıklama yapmak için onlara başvurulmaz. Dindar olmayan ilk antropologların aceleci davrandıkları tanrılar açısından yapılan açıklamalar aslında herhangi bir şey açıklamazlar. Zira biz onların bir sonraki aşamada ne yapabileceklerini asla bilemeyiz. Nitekim bugün bile, mesela Hint Okyanusu'nda gerçekleşen tsunami gibi herhangi bir olayı Tanrı'nın iradesiyle açıklamak, bize sadece Tanrı'nın niçin bu şekilde iradede bulunduğu gizemini bırakır. Açıklama olayın kendisinden daha gizemlidir. Dolayısıyla aslında bu bir açıklama değildir.

Öyle görünüyor ki dini inancın kökleri, şeylerin niçin gerçekleştiğini açıklama girişimine dayanmıyor. Bugün modern inananlara dini inancın köklerinin nerede yattığını soracak olsak muhtemelen pek çok farklı cevap verilecektir ama onların inançlarına bakılırsa nadiren bir şeylerin nedenini izah ettiği görülecektir. Cevaplardan biri, ve bence en önemlilerinden biri, herhangi bir şeyden çok daha büyük öneme ve ahlaki güce sahip aşkın bir gücün ve değerin deneyimlenmesine atıf yapacaktır. Dini söylemlerde kullanılan metaforlar, bu tür aşkın deneyimleri ifade etmede oldukça yetersiz girişimlerdir. Bu neden bir zamanlar farklı olsun ki? Zira bütün bildiğimiz, ilk dini inançların; şamanların ya da kutsal insanların

bazen rüya bazen vizyonlar gibi canlı deneyimlerle aşkın bir spiritüel gerçeği deneyimlemeleriyle doğmuş olabileceğidir.

Elbette bu deneyimler hayali de olabilir. Din bilimcilerin bu ihtimali ciddiye alması gerekir. Fakat bununla birlikte söz konusu deneyimlerin hayali görümler olmayabileceği ihtimali de aynı ölçüde ciddiye alınmalıdır. Farz edelim ki Tanrı gibi duyular üstü bir gerçeklik bulunsun. Böyle bir durumda ona yalnızca zihin erişebilir ve aklın ihtimamlı kontrolü altında tahayyül de zihinsel yaratıcılığın önemli bir parçası olabilir. Yine, bu yüce manevi gerçekliğin bir şahsiyeti olduğunu varsaydığınız takdirde, onun hayal gücünü şekillendirme ve ona rehberlik etmede yardımcı, aktif bir role sahip olacağını beklemek oldukça anlamlıdır. Böylece o, hayal gücünü askıya almayacak, bilakis kendi doğasına dair daha yetkin bir içgörü geliştirmek için onunla etkileşime geçecektir.

Buradan bakıldığında dinin ilk gelişimini, aslında daha zihinsel bir yapıda ve ahlaki olarak gelişmiş bir manevi gerçekliğin rasyonel hayal gücü tarafından biçimlendirilmiş bir formu olarak düşünebiliriz. Nitekim bu, dinlerin evrimsel gelişimini kabul eden bir inananın kabul edeceği türde bir şeydir ve elimizdeki kanıtlarla da uyumludur. Kuşkusuz en az insanların başlangıçta, daha sonradan vazgeçmek zorunda kalacakları literalist iddialara sahip birer zahirci oldukları görüşü kadar da makuldür. Gerçekten de bir Tanrı varsa, bu çok daha makul bir düşüncedir. En azından tarafsız bir din araştırması her iki görüşe de açık olmalıdır. Zira bu alan, başkalarının inançlarını yanlış tanıtma, onlarla alay etme ve bu inançları tahfif etme yeri değildir; tabii ki hakikate dair sahih bir kaygı olduğu müddetçe...

Dini Çeşitlilik ve Gelişim

Görülmesi gereken en önemli şeylerden biri, dinin kökenlerine ilişkin tüm spekülasyonların oldukça zayıf delillere ve neredeyse

bütünüyle dini inançlara ilişkin tutumlarımıza bağlı olmasıdır -bu noktada ister dini inancı makul görelim ister onu kökten bir yanılgı olarak kabul edelim, bir şey değişmez. Dinlerin kökenine ilişkin çalışmalar, bu çalışmaların sunduğu sonuçların da esasen şu anki dinlerin sıhhat ve doğruluğuna ilişkin görüşlerimiz dolayımında olması sebebiyle bize pek yardımcı olmaz.

Yine de 19. yüzyılın dine karşı natüralistik yaklaşımları bütünüyle faydasız değildi. Bilimsel bir bakış açısıyla çalışılabilecek evrensel bir fenomen olarak dine dair modern bir yaklaşım başlattılar -her ne kadar modern standartlarca bu 'bilimselliği' yerli yerinde idare edemeseler de. Yaklaşımları evrimsel bir perspektifin ilk ciddi kabulünü, dini inanç ve pratiklerin daha erken dönemlerde nispeten az kompleks formlardan zamanla kompleks formlara doğru evrimleşmiş olması gerektiğini ve bu formların izlerini kısmen fark edilmeyen şekillerde modern zihinlere bırakmış olabileceği düşüncesini temsil ediyordu.

Her ne kadar dinlerin bu ilk formlarını tam olarak tespit etme noktasında agnostik bir tavır akıllıca olsa da, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi giderek gelişen bir dini rasyonalizasyon ve ahlakileştirme safhası olduğunu düşünmek zorundayız. Zira en ilkel insansıların dünyayı dolaştığı günden bu yana rasyonel ve ahlaki görülerin giderek geliştiğine ilişkin ciddi bir kuşku yok.

Söz gelimi bilim için düşündüğümüzde, Aristoteles'in çalışmaları bizde büyük hayranlık üretebilse de onun tabiat hakkında söylediği çoğu şeyin hatalı olduğunu biliyoruz. Yine bugün biliyoruz ki Isaac Newton simya çalışmaları için çok fazla vakit harcamış olsa da bu, insanı hiçbir yere ulaştırmayan beyhude bir çabadır. 16.yy'dan beri âleme ilişkin bilimsel idrakimiz ciddi ölçüde değişti. Bu yüzden bugün bilimin asli özünün eski köklerinde bulunabileceğini ve mesela Aristoteles ile simyanın gerçek bilimi tarif eden şeyler olduğunu ancak çıldırmış bir antropolog söyleyebilir.

Dolayısıyla dinin fark edilebilir en erken biçimlerinin (mesela Eski Ahit* eski dinlerin ve onların gelişiminin en ilginç kayıtlarından biridir) tam da böyle bir gelişim taşımasını bekleriz. Ancak mesela Kitab-ı Mukaddes'te** Tanrı'nın var olan birçok ilah arasından bir tanesi olarak düşünüldüğünü veya peygamberlerin kahinler olarak adlandırıldığını gördüğümüzde (ki görüyoruz), bu durum bizi, tüm bunların gerçek Yahudi-Hıristiyan inancı olduğunu söylemeye götürmemelidir. Bu yalnızca, daha sonra Musa'nın, sonrasında İÖ 6-8. yüzyıllar arasında yaşamış büyük peygamberlerin ve nihayet -Hıristiyanlara göre- İsa'nın reforma uğratacağı ilk İsrail'in inançlarını gösterir.

Bugün Sami dininin gelişimini evrensel ve tarihsel konteks içinde görebiliyoruz. Bu dinin ilk aşamalarını onun özünü yansıtan bir şey olarak görme yanılgısından kurtulduğumuzda ayrık geleneklerin süreğen gelişimini görmeyi başarabiliriz. Dinlerin gelişimini takip etmek ve neden bu kadar farklı olduklarını anlamaya çalışmak oldukça yardımcı bir işleve sahiptir.

Fakat dinlere ilişkin inceleme yapmanın en doğru biçimi dinin en gelişmiş formlarını araştırmaktır, ilkel başlangıç formlarını değil. Yine, sanki dinler kültürel bağlamlardan ayrılabilirmiş ya da ('Hıristiyanlık' gibi) aynı ismi taşıdığı için bir dini var olduğu yüzlerce farklı kültürde aynı şeymiş gibi soyut ve sabit bir doktrinler

* Metinde geçen "Hebrew Bible" (İbrani İncili) ifadesini tıpkı "Old Testament" ifadeleri gibi Türkiye'de genel olarak okurların aşina olduğu Eski Ahit ifadesiyle karşıladım. Bu iki ifade arasında Hıristiyanlar ve Yahudilerin Eski Ahit'teki kanonik kitapların bir kısmında yaşadıkları ihtilafa işaret eden bir nüans bulunsa da bu kitapta bu tür bir tartışmayı bilmeyi gerektiren bir içerik olmadığı için daha aşina olunan bu kullanımı tercih ettim. [Ç.N].

* Orijinal metinde "Bible". Genellikle İncil olarak hatalı tercüme edilen bu ifadeyi tüm Eski ve Yeni Ahit koleksiyonunu ifade eden Kitab-ı Mukaddes tabiriyle karşıladım. Nitekim Latincede kitap anlamına gelen Bible ifadesiyle Hıristiyanlar, tüm Kitab-ı Mukaddes kanonunu kastederler. Bizim İncil olarak bildiğimiz Yeni Ahit koleksiyonundaki kitaplar ise İngilizcede hususi olarak Gospel ifadesine karşılık gelir. [Ç.N].

dizisi olarak değil, pek çok farklı kültürel kurulumu dikkate alarak araştırma yapmak gerekir. Geç dönem 19. yy. antropologlarının bize hediye ettikleri şey bu anlayıştır. Ulaştıkları spesifik sonuçların oldukça genel ve negatif olmakla birlikte çok az kanıta ve büyük ölçüde hayal gücüne dayanmasına karşın bu armağan oldukça değerli ve aydınlatıcıdır. Doğa bilimlerinde konuşan Aristoteles gibi, onlar da ilk dinlerin tasavvuru hakkında neredeyse bütünüyle hatalı konuşmuşlar fakat Aristoteles gibi, en azından doğru bir yönde hareket etmeye başlamışlardır.